

Л. С. Клочко

ВБРАННЯ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК

У статті на підставі комплексного аналізу пам'яток образотворчого мистецтва, писемних даних та археологічних знахідок розглядається вбрання скіфських жінок-воїнів.

Ключові слова: Амазонки, головний убір, жакет, комбінування прикрас, функції жриць.

До скіфів не згасає інтерес із того часу, коли було розкопано перший курган — Литу Могили — і сучасники побачили чудові витвори майстрів I тис. до н. е. Зараз число предметів, які походять зі скіфських могил, поселень, городищ дорівнює десяткам тисяч: зброя, посуд, вузда, різноманітні оздоби. Дослідження знахідок у поєднанні з розповіддю «батька історії» Геродота становить базу для відтворення різних сторінок історії Скіфії. Костюм — одна з них, і, можливо, найбільш яскрава.

Дослідження різноманітних матеріалів дозволяє уявити вбрання скіф'янок, які належали до різних суспільних прошарків, соціальних груп, етнографічних спільнот. Аналіз таких джерел, як пам'ятки археології та мистецтва, писемні документи, відкриває головні принципи створення і декоративного оформлення жіночих костюмів.

Значний інформаційний потенціал властивий творам торевтики, на яких подано жіночі образи. Із скіфських курганів походить кілька типів пам'яток із зображенням богинь. Вони відбивають образи скіф'янок у парадному вбранні.

У переліку таких пам'яток — мініатюрні прямокутні пластинки зі «сценою адорації» (одне з умовних означень сюжету: «богиня з дзеркалом і скіф перед нею») [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 128—130]. У рамці з овів вміщено зобра-

ження жінки із дзеркалом у руці, яка сидить у величній позі, та юнака у традиційному скіфському костюмі. Давній художник різними засобами підкреслив особливий статус скіф'янки. Насамперед, це відбиває її костюм: головний убір — циліндрична шапка у поєднанні зі стефаною та покривалом, одяг — ошатний халат — кандіс із надмірно довгими рукавами та хутряною опушкою, накинутий на плечі. З-під кандіса виглядає спідниця з драпіруванням на передньому полотнищі (рис. 1).

Привертає також увагу золота пластина, яка прикрашала головний убір циліндричної форми, з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.) [Музей..., 2004, кат. 22]. На площині виробу вміщено багатофігурну композицію, центральний персонаж якої — жінка в ошатному костюмі. Постаць передано узагальнено, але можна спостерігати деталі вбрання. На голові богині — висока шапка з пласкою верхівкою, надіта на покривало. Рельєфними лініями показано широке плаття з глибоким вирізом на грудях та довгими (до зап'ясть) рукавами, а також верхнє вбрання — кандіс, поли якого облямовують гладенькі смуги (рис. 2).

Деякі подробиці оформлення одягу жінки передав давній художник, зображаючи богиню на пластинках — деталях сережок із кургану 10 поблизу с. Велика Знам'янка (Запорізька обл.) [Золото степу..., 1991, кат. 108]. На голові жінки високий убір із дугоподібним абрисом фронтальної частини. Можливо, це — стефана. Її нижній край повторює контури верхнього, тобто плавною дугою вигнутий над бровами. Декор зосереджено в трьох зонах, відокремлених одна від одної опуклими лініями. Від убору на плечі жінки лягають по дві стрічки. Скіф'янка одягнена у плаття — глухе, накладне вбрання з

Рис. 1. Зображення богині (Аргімпаси) в сцені «адо-рації». Відтворення костюма за пам'ятками образотворчого мистецтва

довгими рукавами. Добре позначені такі деталі: виріз горловини трикутної форми, прикраси рукавів — поздовжні смуги від плеча до зап'ястя.

Ще одне джерело для реконструкції жіночих костюмів — знахідки у похованнях скіф'янок: рештки головних уборів, одягу, взуття, а також декоративні елементи, зафіксовані *in situ*. Отже, образотворчі матеріали та зазначені категорії знахідок разом складають базу, яка дає підстави для відтворення парадного вбрання жінок із населення Скіфії.

Репрезентативні костюми демонстрували належність скіф'янок до певного соціального прошарку, роль у суспільстві, сімейний статус. Основне значення мали головні убори — стрічки, stefани, шапки, покривала. Кожному з видів були притаманні особливі функції, але найчастіше убори поєднували в єдиному ансамблі, у якому домінували циліндричні та конусоподібні шапочки, зроблені з повсті з каркасом із вербових гілочок. Поверхню шапочок прикрашали золотими пластинками з відтиснутими на них

символами культу плідності: антропоморфні, зооморфні та фігоморфні мотиви, геометричні візерунки, а також знаками захисту від злих сил. Оздобу розміщували так, щоб виділити обличчя жінки, оточити його ореолом, саявом золотих аплікацій [Клочко, 1998, S. 139—144].

Скіф'янки виробили нескладні способи крою, який дозволяв створювати наплічний одяг красивого силуету. Халати, плаття, куртки шили з вовняних, лляних, конопляних тканин, а зрідка використовували дуже дорогий шовк. Деякі види одягу підкреслювали приналежність їхніх власниць до аристократичних кіл. Йдеться, насамперед, про кандіси: широкі халати з хутряною облямівкою і надмірно довгими рукавами. Натомість, плаття та куртки жінки носили і як повсякденне вбрання, бо воно було зручним, практичним. Візерунки із золотих пластинок, прикріплені на рукавах, горловині та подолі, надавали їм святковий вигляд [Клочко, 1992, с. 100—107].

Те саме можна сказати і про взуття: коротенькі чобітки і туфельки з м'якої еластичної шкіри відповідали вимогам щоденного використання, але із золотими оздобами ставали елементами парадного костюма [Клочко, 1992, с. 26—33].

Жіночий костюм — це ефектне поєднання яскравих кольорів — червоного, синього і золотого. Остання барва органічно вплетена завдяки не тільки численним нашивкам на одязі та поверхні головних уборів, але й знімним прикрасам — сережкам, гривнам і намисту, браслетам і персням. Їх комбінації у костюмі відбивають соціальний статус, сімейне положення, вік жінки. Повний набір усіх категорій ювелірних виробів носили скіф'янки, які посідали високе місце у суспільстві, мали дітей.

А як одягались амазонки? Відповідь слід шукати у творах давніх авторів. На античних вазах і рельєфах змальовано образи жінок-воїнів. Їхні костюми відрізняються від убрання грецьких богинь. У період архаїки амазонок зображали у спорядженні властивому еллінським воїнам. Наприклад, у композиціях на чорнофігурних амфорах бачимо озброєних жінок у шоломах із гребенями, коротких туніках, поножах. Войовницькі вирізняють довгі звивисті

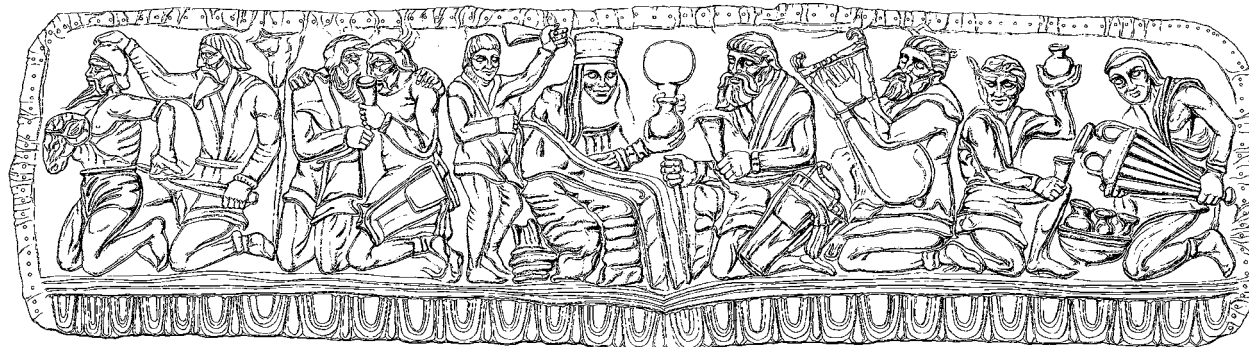

Рис. 2. Образ Аргімпаси на пластині з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.)

Рис. 3. Зображення амазонок на античних посудинах (алабастрі та лекіфі)

локони, які опускаються на плечі з-під шолома [Fornasier, 2010, S. 17, 19].

На пам'ятках образотворчого мистецтва відтворено також інше вбрання на амазонках. Їхні головні убори — шапочки, які нагадують фригійські. Інколи з-під них виглядає волосся. Одяг амазонок: короткі або довгі хітони, підперезані навколо талії або під грудьми. Взуття — високі чобітки зі шнурівкою спереду. На так званому «саркофазі амазонок» із Тарквінії показано жінок у сцені битви. Амазонки мають конусоподібні головні убори, довгі розпашні спідниці та короткі хітони, підперезані вузьким поясом. Одяг прикрашає кайма [Этрусское искусство, 1972, рис. 85].

Ще одна лінія втілення образів амазонок — у костюмах, які дослідники називають персидськими чи скіфськими. Це вбрання кардинально відрізняється від еллінського. Його зображення відбиває уявлення античних художників про те, як одягалися варвари. Такими, тобто у варварському вбранні, показано жінок-воїнів на керамічних творах VI—V ст. до н. е. З огляду на заявлену тему статті особливо виразними є персонажі на червонофігурних аттичних посудинах: тарілці з розписом Епіктета, алабастрі з розписом Псіакса, кратері із сюжетом битва Тесея й Мелуси [Скржинская, 1998, с. 212—214]. Їхні костюми можна описати узагальнено: напівсферичні чи конусоподібні шапочки з лопатями, які прикривали щоки та потилицю, сорочки з круглим вирізом або куртки із запахом на правий бік, підперезані вузьким ремінцем, штани, щільно припасовані до тіла, коротенькі

Рис. 4. Образ амазонки на золотій оздобі калафа з кургану Велика Близниця

Рис. 5. Зображення «Володарки звірів» на навершнику з Олександропільського кургану

чобітки. Одяг — і наплічний, і поясний — декорований нескладними візерунками (рис. 3).

Слід відмітити образ жінки зі зброєю (сокирою та щитом) на алабастрі (це експонат виставки «Амазонки» у Німеччині). Вбрання воївиці змальовано незвично: вона представлена без головного убору та взуття, у сорочці, на яку надіто панцир, тому видно тільки вузькі рукава наплічного одягу (рис. 5). Якраз

панцир складає рідкісний елемент у костюмах амазонок. Показано і поясний одяг жінки-воїна — довгі чорні штани [Fornasier, 2010, S. 16] (рис. 3).

Пам'ятки мистецтва IV ст. до н. е., знайдені у Північному Причорномор'ї, вміщують сцени, які можна розглядати як ілюстрації міфів про амазонок. Їхні образи яскраво втілені, наприклад, на золотих виробих торевтів. Йдеться про так званий калаф із кургану Велика Близниця (на Тамані) [Фиалко, 2010, с. 32, рис. 1] та піхви меча з кургану Чортомлик (Дніпропетровська обл.) [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 105, кат. 191].

Отже, розглянемо спочатку зображення на золотій оздобі, яка повторює форму головного убору (калафа): сцени битви озброєних жінок із грифонами Войовниці показані у вбранні, яке вирізняє їх на фоні скіфів і скіф'янок, зображених на відомих мистецьких витворах. Головні убори амазонок належать до розряду м'яких — башлики з вузькими лопатями. Наплічний одяг — просторі сорочки з довгими рукавами, пошиті з візерунчастої тканини. Сорочки надіто поверх поясного одягу, вони підперезані таким чином, що над вузьким паском утворився невеликий напуск, який накладено на неширокий пояс. Ракурс зображень деяких персонажів на калафі дозволяє побачити штани прикрашені візерунками, які щільно прилягають до ніг, а також взуття — коротенькі чобітки (рис. 4).

На пластині — накладці на піхви меча з Чортомлицького кургану змальовано сцени битви амазонок із греками. Костюми войовниць схожі на ті, у яких представлені жінки у сценах битви з грифонами. Головні убори — «башлики» з довгими лопатями, одяг — широкі сорочки з рукавами, підперезані вузькими поясками.

Як повідомляє Геродот, коли скіфські юнаки побачили амазонок, то не зрозуміли, що перед ними жінки. Мабуть тому, що вони, тобто жінки, були у чоловічому одязі (Herodot, IV, 114). Про це читаємо ще в одному пасажі у Геродота: «...жінки савроматів ... і воюють, і одягаються, як чоловіки» (Herodot, IV, 116). Аналіз усіх цих даних (тобто, образотворчих і писемних матеріалів) складає одну з точок опори для реконструкції вбрання скіфських амазонок. Ймовірно, їхній одяг нагадував чоловічий, тому що жінкам-воїнам доводилося виконувати «чоловічу» роботу, зокрема, їздити верхи, коли вони брали участь у походах. Можна припустити, що наплічним одягом амазонок були сорочки з довгими рукавами, а також куртки, крім того, войовниці надівали поясний одяг — штани. Взуття амазонок також не відрізнялось від чоловічого: вершинці носили короткі чобітки. Ці компоненти вбрання амазонок відповідали кліматичним умовам, вимогам військових походів, тобто були зручними у повсякденному житті. Крім того, очевидно, костюм відбивав

естетичні ідеали суспільства, тому що зупиняє погляд чистими лініями силуету та пишним оформленням.

Аналіз образотворчих матеріалів показав, що давні художники відобразили деякі особливості жіночого одягу. Придивимось до вбрання богинь — центральних персонажів, зображених на мініатюрах із сюжетом «адорація», пластині — прикрасі головного убору з кургану поблизу с. Сахнівка, сережках із кургану поблизу с. Велика Білозерка (рис. 1, 2). Жінки одягнені у довгі сукні з округлим вирізом, довгими рукавами, зібраними манжетами. Мабуть, сорочки амазонок були пошиті за таким же зразком, різниця тільки у довжині.

Як відомо, на пам'ятках художньої творчості: гребені з кургану Солоха, посудинах із курганів Куль-Оба, Воронезький, Гайманова Могила, Чортомлик, «шоломі» з Передерієвої Могили подано образи чоловіків [Клочко, 2006, с. 100—105]. Їхні костюми відтворено детально, так що можна роздивитись подробиці крою та декору курток. Давні майстри підкреслили етнографічну особливість одягу цього виду — вирізані трикутником поли. Жіночі куртки, мабуть, кроїли без таких фігурних деталей, тобто, подолі були рівними. Для реконструкції верхнього наплічного одягу скіфських амазонок слід звернути увагу на куртки, у яких представлені жінки-воїни на античних керамічних посудинах: таріллі з розписом Епіктета, червонофігурній пеліці із зображенням вершниці [Скржинская, 1998, с. 212; Fornasier, 2010, S. 21].

Пам'ятки мистецтва не дають відповіді на питання: чи носили скіфські жінки штани? Нема й документованих знахідок, які б свідчили про те, що скіф'янкам притаманний цей тип поясного одягу. Але потреба в ньому була, особливо, у степовичок і амазонок, яким доводилось виконувати деякі чоловічі обов'язки: їздити верхи, брати участь у військових походах. Ймовірно, їхнє убрання включало, крім інших компонентів, штани та розпашні спідниці. Але серед скіфських пам'яток із зображеннями жінок є небагато витворів, на яких можна визначити особливості такого виду жіночого поясного одягу, як штани. У такому випадку варто придивитися до чоловічого вбрання. Зокрема, на одному з персонажів у центральній сцені верхнього ярусу пекторалі з кургану Товста Могила бачимо штани зі своєрідною деталлю крою. Йдеться про вставку у формі трикутника, вшити вершиною вниз між штанинами. Широка сторона цього шматка прилягає до поясу. Пошуки аналогій привели до етнографічних матеріалів, а саме — до кола пам'яток Північного Кавказу [Студенецкая, 1989, с. 135, рис. 18]. Саме тут жінки носили штани з двома трикутними вставками (ззаду і спереду) і відрізком у формі ромба, який заповнював проміжок між штанинами. Такий крій забезпечував досить широкий крок — необхідна умова для вершни-

ка, а, крім того, красиву форму одягу [Клочко, 2006, с. 106, рис. 6].

Придивимось ще до деяких мистецьких пам'яток. На сакральних предметах з Олександропольського кургану (Дніпропетровська обл.) подано образ богині («Володарки звірів»), одягненої у розпашну спідницю [Артамонов, 1964, с. 136—138]. У такому поясному одязі зображено жінку на бронзових навершниках (рис. 5). Спідниця з численними складками, довга, закриває взуття. А на ажурних залізних пластинах, плакірованих сріблом, богиню показано також у складчастій, але короткій (до колін) спідниці, закріпленій на торсі вузьким паском. Такий одяг простий у виготовленні: кілька відрізків тканини з'єднували між собою так, щоб одержати одне полотнище, яке пришивали до пояса. Схожу спідницю — бельдемчи — описують етнографи, наприклад, у киргизькому костюмі, а також у вбранні різних народів, спосіб життя яких пов'язаний із кочовництвом [Махова, 1979, с. 206, рис. 1, 2].

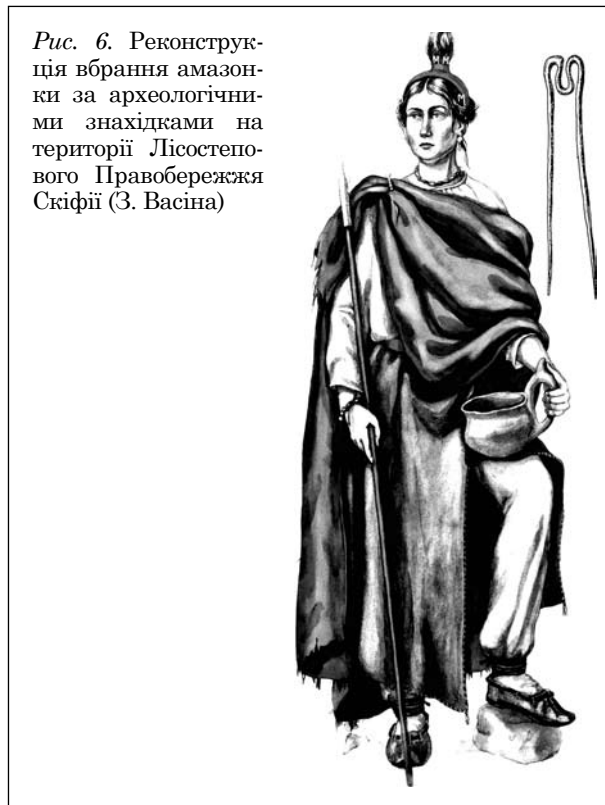
Виникає припущення, що амазонки носили такий поясний одяг, оскільки розпашні спідниці зручні у використанні, насамперед, при їзді верхи. За потреби такий поясний одяг можна надівати поверх штанів, плаття тощо.

Про деякі елементи похідного вбрання амазонок у IV ст. до н. е. можна одержати відомості, аналізуючи декоративні вироби і фрагменти головних уборів, одягу, взуття, зафіксовані у похованнях. Археологічні знахідки є важливим джерелом для реконструкції парадних, репрезентативних костюмів. Комплекти прикрас розкривають деякі аспекти суспільного та індивідуального життя скіфських амазонок.

Найбільше археологічних пам'яток, за якими можна відтворити вбрання амазонок досліджено на землях Степової Скіфії. Але й у лісостепових регіонах також були могили жінок, похованих зі зброєю. Деякі аксесуари вбрання цих амазонок (тобто, із середовища скіфів-орачів та скіфів-землеробів) відбивають етнографічну своєрідність їхніх костюмів. Йдеться про стрижні-шпильки, якими жінки застібали наплічний драпірувальний одяг — плащі. Такі деталі костюмних комплексів були поширені в VI—V ст. до н. е., але носили їх і пізніше (у IV ст. до н. е.) [Клочко, 2007, с. 28—32].

Варто звернути увагу на шпильки у формі двох паралельних стрижнів, з'єднаних увігнутою дужкою. Жінки, які жили на землях Лісостепоного Дніпровського Правобережжя, використовували їх у V ст. до н. е. Ймовірно, шпильками цього типу скріплювали не одяг, а жіночі зачіски. Думка виникла через подібність описаних виробів сучасним шпилькам для волосся [Клочко, 2007, с. 32]. Привертають увагу знахідки в кургані № 4 поблизу с. Макіївка (Черкаська обл.) — дві шпильки, які використовували для створення зачіски. Її вигляд визначити важко, але компаративний метод до-

Рис. 6. Реконструкція вбрання амазонки за археологічними знахідками на території Лісостепоного Правобережжя Скіфії (З. Васіна)

слідження дозволяє звернутися до синхронних матеріалів, а саме, до знахідок у могильниках на території поширення пазирикської культури. Вивчення пам'яток показало, що жінки з населення Гірського Алтаю, ймовірно, представниці якоїсь соціальної групи, носили шапочки-парики складної конфігурації [Полосьмак, Баркова, 2005, с. 72, рис. 2.43, 2.45, 2.46]. Для створення такого убору заплітали коси, які за допомогою дерев'яних стрижнів піднімали вертикально вгору. Форма парика і прикраси на ньому символізували світове дерево. Ця конструкція парика-головного убору відбиває (у гіпертрофованому вигляді) уявлення про те, що жіноче волосся має магичні властивості, містить еротичну силу. Це стійке уявлення було притаманне багатьом народам. Але повернемося до шпильок із двома стрижнями, знайдених у Північному Причорномор'ї. Ймовірно, їх використовували для створення своєрідного каркасу, щоб закріпити підняте над головою волосся. Можливо, це мало велике значення і в практичному плані (волосся не заважає в бою), і в символічному.

Отже, ці дані є точками опори для реконструкції похідного костюма скіфської амазонки, життя якої було пов'язане з ареалом скіфів-орачів (рис. 6). Почнемо з голови: висока зачіска з двострижневими шпильками, хоча, безумовно, войовниці носили і головні убори різного виду — налобні стрічки та шапки. Наплічний одяг — сорочка з круглим вирізом, плащ, а поясний — штани та розпашна спідниця. Що стосується жіночого взуття, то про нього мож-

Рис. 7. Реконструкція костюма амазонки (за знахідками з к. 13 поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.) (Л. Ключко, З. Васіна)

на скласти уявлення не тільки завдяки зображенням, але й археологічним знахідкам: короткі чобітки або черевички, викроєні з одного шматка шкіри [Болтрик, Прилишко, 1991, с. 18—33].

Убрання жінок-воїнів із населення Степової Скіфії мало, ймовірно, якісь відмінності. Насамперед, із упевненістю можна говорити, що степові жителі не носили драпірувальний одяг, тобто, плащі. Всі інші елементи костюмів можна реконструювати, проаналізувавши джерельну базу та інші матеріали. Щоб визначити форми головних уборів звернемося до фрагментів уборів, зафіксованих у похованнях амазонок. Наприклад, у кургані 13 (п. 2) поблизу м. Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.) [Тереножкин и др., 1973, с. 161—166] На черепі небіжчиці (на лобних кістках, як сказано у звіті) лежав дерев'яний обруч, з-під якого збоку опускалися смужки шкіри. Зверху на черепі, а також поряд із ним знайдено дрібні золоті пластинки. Головний убір, ймовірно, нагадував невисоку шапочку з напівсферичною маківкою та нащічними лопатями. Такі контури можна визначити за органічними фрагментами й декором. Убір нагадує башлики амазонок, зоб-

ражених на калафі з Великої Близниці. Якщо порівняти убір із шапками богинь, образи яких подано на наверхниках із Олександрополя, то побачимо багато спільного.

У цьому похованні — к. 13 (п. 2) поблизу м. Орджонікідзе — знайдено комплект прикрас: кільцеподібна золота сережка з надітою намистинкою зі склоподібної маси, срібна гривна, разок намиста зі скляних намистин, у центрі якого — уламок срібного стрижня, спіральні браслети (також срібні) та низки намистин на обох руках, золоті персні: на пальцях правої руки — 3 екземпляри, лівої — 1. Предмети з цього набору, мабуть, підібрано з урахуванням їхніх знакових функцій. Одна з них — захист від злих сил, крім того, прикраси підкреслювали соціальний статус і суспільну роль власниці.

Інші компоненти костюмного комплексу можна уявити на підставі результатів вивчення образотворчих пам'яток, про які вже йшлося вище. Наплічний одяг — об'ємна сорочка з круглим вирізом. Її поділ виглядав з-під короткої куртки, яка була щільно припасована до тіла. Безумовно, одяг прикрашали вишивкою чи аплікаціями. Спостереження істориків костюма та етнографів доводять, що основні шви були додатковим засобом художнього оформлення одягу, тому місця скріплення його деталей (тобто, шви), а також виріз горловини, манжети, поділ прикрашали різними декоративними засобами. За зображеннями на відомих пам'ятках «етнографічного циклу» можна скласти уявлення про оздоблення курток та штанів скіфів. Найбільш яскравий взірєць — пишна орнаментация наплічного одягу персонажів у композиції на «шоломі» з кургану Передерієва Могила (Донецька обл.) [Ключко, 2009, с. 180; 2006, с. 112, рис. 2, 1, 2].

Навколо талії амазонки пов'язували пояс і португейний ремінь, на якому кріпили горит. Ще один елемент убрання скіфських воїниць — поясний одяг. Мабуть, жінки-воїни носили штани, які могли доповнити розпашною спідницею. А взуття було традиційним у скіфському середовищі — коротенькі чобітки чи черевички (щільнокроєні, типу поршнів) (рис. 7).

Розглянемо ще деякі археологічні матеріали, за якими можна реконструювати елементи костюмів скіфських амазонок. Слід підкреслити, що у похованнях зафіксовано найбільше фрагментів головних уборів. Адже у формах та декоративних засобах цих елементів костюмів закодowana інформація про їх знакові функції.

Матеріали для реконструкції уборів різних видів походять із поховань періоду архаїки. Особливу увагу привертають декоративні залишки вбрання жінки, поховання якої дослідили у к. 35 поблизу с. Бобриця (Черкаська обл.) [Ключко, 2008, с. 33—35]. Аналіз фрагментів костюма показав, що на жінці було три

убори, які складали єдиний ансамбль: налобна стрічка, прикрашена золотими пластинками з трьох з'єднаних кружків; конусоподібна шапка, оздоблена спереду золотими аплікаціями із зображенням гірського козла, а також покривало, розшите чорними і білими намистинками [Клочко, 2008]. Головна роль у семантичному плані належить конічній шапці. В її формі та декорі закладено сакральний зміст. Щодо останнього: образ оленя, коня, а також гірського козла населення Скіфії сприймало як символ солярного культу, родючості у широкому сенсі. Золоті накладки підкреслювали контури убору, який, можливо, уособлював гору, що була еквівалентом дерева життя. Крім того, деякі дослідники називають конічні шапки рогоподібними. Згідно з припущеннями А. Габерланда, які він висловив ще на початку ХХ ст., у формі убору втілено дуже давні уявлення про священних тварин — корову та бика [Haberland, 1913, S. 11—31]. Різні варіанти «рогатих» шапок зафіксовано в етнографічному вбранні європейського ареалу: Сербії, Італії, Росії. Зокрема, Д.К. Зеленін дослідив «рогаті» убори у слов'янських костюмах. Такі шапки, на його думку, сягають корінням глибокої давнини. На них покладали оберегову функцію [Зеленін, 1926, с. 320]. Саме таке символічне наповнення забезпечило довге життя цій формі. Її поширення фахівці відмічають і на Кавказі, і в Середній Азії. Аналіз усіх матеріалів, пов'язаних із поховальним костюмом і обрядом, дозволяє припустити, що конічні шапочки були уборами наречених.

Конічні убори можна реконструювати за декоративними фрагментами, зафіксованими у могилах амазонок із Степової Скіфії. Особливу цікавість викликають золоті знахідки у курганах 4 поблизу с. Ізобільне (Дніпропетровська обл.) [Клочко, 1986, с. 21—43] і 45 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.) [Лесков, 1974, с. 63]. Небіжчиці були поховані далеко одна від одної, вони мали різний склад зброї, належали до різних вікових категорій: жінка з кургану поблизу Ізобільного — молода, а з Любимівського кургану — літня. Але обидві амазонки мали, ймовірно, конусоподібні головні убори, фронтальна частина яких оздоблена золотими аплікаціями — маленькими пластинками, на яких подано образ хижака з породи котячих. Крім того, ці жінки-воївниці носили сережки-кораблики (або «човники»), причому, амазонка, похована у к. 45 поблизу с. Любимівка мала тільки одну таку прикрасу. С.С. Бессонова підкреслила, що ці сережки набули поширення у середовищі еллінізованої соціальної верхівки, а форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії [Бессонова, 2007, с. 22—26]. Вивчення костюмів, елементами яких були сережки цього типу, серед яких є оформлені підвісками із зображеннями водоплавних птахів, а також особливостей поховання власниць та-

Рис. 8. Шкіряний головний убір амазонки. Реконструкція за матеріалами дослідження кургану 6 (п. 2) поблизу с. Мар'ївка (Л. Клочко)

кого убрання, викликає припущення про його шлюбний характер.

У кургані 6 (п. 2) поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровська обл.) дослідили поховання молодої жінки. При ній знайдено: дзеркало, прясло, пучок стріл, залізний ніж, дротик, працевий камінь. Але особливу цікавість викликають фрагменти головного убору. Вони, як пунктирні лінії, дозволяють відтворити абрис шапочки. На черепі, на лобі лежали в ряд бронзові напівсферичні пластинки, а над головою зафіксовано шкіряний ковпачок (діаметр — 4 см). Ця остання деталь свідчить про конусоподібну форму убору. Металеві прикраси були прикріплені на його нижньому пружку. Гостроконечна шапочка, ймовірно, акцентувала роль власниці у суспільстві, тобто, роль войовниці, адже такий шкіряний убір мав практичне призначення завдяки протиударним властивостям [Клочко, 1986, с. 40] (рис. 8).

У Степовій Скіфії знайдено фрагменти для реконструкції костюмів амазонок, які належали до високих соціальних щаблів. Поховання такої жінки дослідили в кургані 9 поблизу с. Мала Лепетиха (Великий курган М. Веселовського, Запорізька обл.) [Вітрик, Данилко, 2002, с. 138]. Він вирізняється значною висотою (майже 7 м), своєрідністю поховального ритуалу, великою кількістю предметів, які підкреслювали особливий статус жінки (наприклад: горит, казан), захороненням супровідних осіб, великим набором ювелірних виробів. Вони належали жінці 30—35 років, похованій із особливими церемоніями. Деякі елементи костюмного комплексу поклали в ніші поховальної камери. Вивчення золотих аплікацій та інших деталей оформлення вбрання дозволяє запропонувати версії реконструкцій головних уборів і нагрудної прикраси. Один комплект оздоб — 8 великих золотих пластин

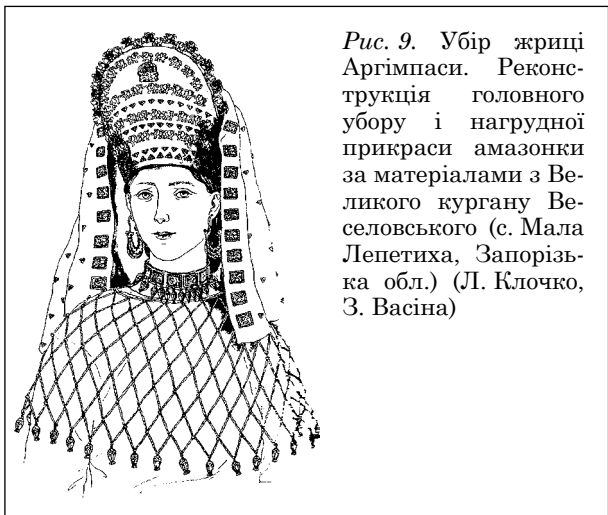

Рис. 9. Убір жриці Аргімпаси. Реконструкція головного убору і нагрудної прикраси амазонки за матеріалами з Великого кургану Веселовського (с. Мала Лепетиха, Запорізька обл.) (Л. Ключко, З. Васіна)

із відтиснутим зображенням оленя, що лежить, і грифона, який стоїть, були призначені для оформлення широкої стрічки. У цій же ніші лежали золоті фрагменти ще одного головного убору. Його верхній край облямовували дві вузькі смужки, перпендикулярно до яких напаяні пластинки: вирізані за контуром рельєфні зображення сфінкса, який стоїть із піднятою передньою лапою. «Смужки зі сфінксами» прикріплювали одну під другою так, щоб фігурки міфічних істот утворювали геральдичні пари. Ця цілісна за формою та змістом композиція «повідомляє» про ритм і схему розміщення інших декоративних деталей. До них належать маленькі пластинки у вигляді вирізаних за контуром зображення фігурок сфінкса, аналогічні напаяним на смужках-облямівках. У комплект, мабуть, слід включити також пластину, яка вирізняється більшими розмірами (4,2 × 4,0 см) та сюжетом: це «здвоєний» сфінкс (його тулуб передано в дзеркальній симетрії відносно голови). Таке трактування образу художники здійснювали у V—IV ст. до н. е. Платівки, подібні за змістом, прикрашали головний убір скіфянки, поховання якої дослідили в к. 4 поблизу с. Новоселка (Черкаська обл.).

Платівки, які передають сфінкса у «геральдичній позиції», мабуть, прикрашали убір спереду та по боках. Їх пришивали крізь дірочки до повстяної основи рядами (відповідно до принципів декоративно-ужиткового мистецтва, які склалися у Північному Причорномор'ї), парами, оберненими обличчям один до одного. Верхній ряд — дугоподібний, тому що повторює абрис напівсферичного обрамлення верхньої межі шапочки, а другий — майже пряма лінія, котра з'єднує закінчення дуги (потрібно 20 платівок для двох рядів). Між ними залишається поле, у центр якого добре «вписується» пластина, яка зображує сфінкса з подвійним тулубом. Вона виділена не тільки місцем на уборі, а й кольоровим тлом, мабуть, щоб підкреслити ідейне навантаження мотиву. Образ сфінкса був близький світосприй-

манню населення Скіфії як синкретична істота, що особлювала життєдайні сили природи.

Ще 24 екземпляри аплікацій із зображенням сфінкса можна розмістити також двома смугами (різними за довжиною: 14 та 10 платівок, оскільки убір звужений донизу). Між ними, для підсилення змісту образів та декоративного ефекту, імовірно, були прикріплені трикутні платівки з опуклими напівсферами на поверхні (пуансонна псевдозернь), так звані «виноградні грона». Серед інших аплікацій, зафіксованих у ніші-схованці, вони вирізняються значною кількістю — 144 штуки (розміри: 1,0 × 1,1 см, на звороті у кожному кутку припаяно петельки).

Щоб довершити оформлення убору, на нижньому пружку трикутники закріплювали «вершинами вгору та вниз». Таку ж орнаментальну стрічку з платівок трикутної форми відтворено за матеріалами з курганів часів архаїки (поблизу сс. Синявка, Бобриця Черкаської обл.), а також більш пізнього періоду (V—IV ст. до н. е.): поблизу с. Богданівна (Херсонська обл.), Бердянського кургану. Геометричні символи — багатозначні, дуже давні за походженням, вони є втіленням ідей, які вважаються універсальними. Трикутник відбиває уявлення про домінуючі культів плодючості (поєднання трьох стихій, чоловічого і жіночого начал), безперервність життєвого циклу (життя — смерть — нове життя).

Отже, вивчення декоративних елементів дає підстави реконструювати їх розташування на площині, котра прикрашала головний убір спереду. Її контури окреслені зверху дугами «стрічок зі сфінксами», а знизу — лінією з трикутних платівок, розміри якої дорівнюють (приблизно) відстані між скронями. Як ми вже зазначали, аплікації були прикріплені рядами: по 4 смуги накладок із зображенням сфінксів (висота — 2,5 см) та «виноградного грона» (висота — 1,1 см), платівка «сфінкс із подвійним тулубом» (висота — 4 см), між якими залишено проміжки — кольорові вузькі паси. Таким чином, можна вирахувати загальну висоту фронтальної деталі: вона складе не менше 25 см. Дугоподібний виступ робить її схожою на на убір Аргімпаси в сюжеті адорації.

У ансамблі головних уборів був ще один — покривало. Його краї облямовано прямокутними пластинками із зображенням сцени «шматування» (лев насів на лань).

Вбрання жінки довершують знімні оздобы. Серед останніх особливою пишністю вирізняється так званий сітчастий «нагрудник», складений із тоненьких трубочок-пронизок, переніжаних кулястими намистинками, облямований порожнистими підвісками у формі бутони квітки. Унікальною є нашийна прикраса зі з'єднаних між собою прямокутних пластинок із рельєфним зображенням сцени «шматування» (аналогічні аплікаціям на покривалі). Знизу пластинки доповнені підвісками, які нагадують нерозкритий пуп'янок (рис. 9).

У звіті про розкопки зазначено, що при небіжчиці знайдено сережки-човники, а також браслети, перстень. Разом із тими прикрасами, які ми реконструювали, вони утворюють так званий «повний» комплект декоративних елементів. Сережки-кораблики у наборі привертають увагу не тільки формою, але й ювелірною майстерністю виконання. Вироби (висота — 92 мм) вкриті візерунками: чотири «косички» з тоненького дроту, які повторюють контури кораблика, а між цими орнаментальними смужками напаяно ритмічні ряди трикутників із дрібних гранул. Завершення (ріжки) корабликів — циліндричні, оформлені дрютяною обмоткою. Зверху на ріжках — скульптурні фігурки птахів. Силует чіткий, змальований замкнутою лінією. Виразності образу надають деталі: хвостик, округла спинка, контури якої повторюють крильця з вертикальними рельєфними рисками [Клочко, Васіна, 2002, с. 150—168].

Як бачимо, скіфянка була похована у пишному костюмі. Розміщення у спеціальних нішах жертвоприношень, тобто підлітків, котрі супроводжували небіжчицю, крім того, наявність у могилі сагайдака з луком та стрілами, а головне — сакральний зміст головних уборів та всього вбрання — все це виділяє її навіть із числа осіб, котрі належали до аристократичних кіл. Їхнім статусом досить часто передбачено жрецькі функції, хоча й не завжди. Амазонок лише зрідка ховали у такому пишному вбранні (з «повним набором» прикрас), у супроводі залежних осіб. У даному випадку особливу роль жінки у суспільстві підкреслено всіма ознаками, які складають своєрідність поховання. Можливо, небіжчиця була жрицею божества, у вшануванні якого певну роль відігравала зброя, крім того, воно, тобто, божество, виступало покровителем жінок-воїнів. Такими властивостями наділена богиня Аргімпаса. Скіфи сприймали її як божество плодючості. С.С. Бессонова зазначила, що багато богинь плодючості й материнства мали й войовничі риси. Їх часто уявляли озброєними. Про Аргімпасу С.С. Бессонова пише: «...Важливою її рисою було заступництво, покровительство людському роду» [Бессонова, 1983, с. 39]. Отже, особа, ймовірно, була жрицею Аргімпаси. Убрання та поховальний обряд скіфянки яскраво відбивають функції, які вона виконувала за життя. Сережки-кораблики вказують, що при похованні жінки, крім ритуалів, продиктованих її суспільною роллю, були здійснені шлюбні обряди, пов'язані з індивідуальними обставинами.

Поховання жриць нечисленні. Але деякі жінки з числа амазонок, мабуть, також відігравали певну роль в обрядах вшанування божества, маючи статус служительок нижчого рангу. Їхній

Рис. 10. Убрання амазонки за знахідками в кургані поблизу с. Львово (Херсонська обл.)

статус відбивають елементи вбрання: золоті аплікації, якими оздоблювали головні убори, а також набори знімних прикрас різних категорій. Важлива ознака такого статусу — людські жертвоприношення. Так, наприклад, у к. 18 поблизу с. Львово (Херсонська обл.), у впускному похованні, досліджено поховання жінки 60 років, у костюмі якої зафіксовано прикраси від головних уборів і наручні браслети зі скляних намистин. У могилі знайдено: веретено, прясло, грецький посуд, а також зброю — списи та стріли. Крім того, коли здійснювали обряд захоронення, у могилу поклали тіло підлітка, тобто, жертвоприношення [Кубышев, Николова, Полин, 1982, с. 133]. Аналіз розміщення декоративних елементів допомагає визначити, що на голові амазонки було покривало, оздоблене золотими пластинками, поверх якого надівали пов'язку із золотою накладкою (метопідою) (рис. 10). Орнамент на ній відповідає символічному втіленню культу плодючості. А декор зі скляних намистин мав значення оберегу. У жінки не було сережок та пернів. Можливо, у цьому проявилась якась ситуація сімейного стану амазонки: наприклад, вона була незаміжною.

Отже, парадні костюми скіфських амазонок відбивають їхній соціальний статус і суспільну роль, мають глибокий сакральний зміст. У похідному вбранні войовниць проявилися пошуки естетичного ідеалу, тобто гармонійного поєднання раціонального і красивого.

- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган 4 в. до н. э. — К., 1991.
- Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Ленинград; Прага, 1964.
- Бессонова С.С. Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII—IV вв. до н. э. // БИ. — 2007. — Вып. 16. — С. 3—26.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.
- Вітрик І.С., Данилко Н.М. Поховання знатної скіф'янки у «Великому кургані» М.І. Веселовського // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002. — С. 138—150.
- Зеленин Д.К. Головные уборы восточных славян // Slavica. — 1926. — № 2 — С. 303—338.
- Золото степу: Археологія України / Авт.-упоряд. П.П. Толочко, В.Ю. Мурзін. — К., Археологічний музей (Шлезвіг), 1991.
- Клочко Л.С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок // Археологія. — 1986. — № 56. — С. 21—43.
- Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 95—107.
- Клочко Л.С. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана // MSROA. — Rzeszow, 1998. — XIX. — S. 139—151.
- Клочко Л.С. Поясная одежда у населения Скифии // Древности скифской эпохи — М., 2006. — С. 100—118.
- Клочко Л.С. Шпильки у вбранні населення Скіфії // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (11—13 грудня 2006 р.). — К., 2007. — С. 28—41.
- Клочко Л.С. Жіночі головні убори племен Скіфії за часів архаїки // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (листопад 2007 р.). — К., 2008. — С. 23—41.
- Клочко Л.С. Чоловічі головні убори на землях Скіфії // Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60 летию С.А. Скорого. — Киев; Полтава, 2009. — С. 167—183.
- Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкция костюма скифянки из кургана М.Н. Веселовского // Музейні читання: Матеріали наук. конф. (грудень 2001 р.). — К., 2002. — С. 151—168.
- Кубышев А.И., Николова А.Н., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—147.
- Махова Е.И. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. — М., 1979. — С. 205—210.
- Музей історичних коштовностей України: Альбом / О.В. Старченко, Л.С. Клочко, О.П. Підвисоцька та ін. — К., 2004.
- Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э. — Новосибирск, 2005.
- Прилико Я.П., Болтрик Ю.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могилы // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 18—33.
- Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998.
- Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв. — М., 1989.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкин А.И., Модолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Фиалко Е.Е. Тема амазономахии в произведениях античных тореvтов // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (листопад 2009 р.). — К., 2010. — С. 32—43.
- Этрусское искусство: Альбом / А.П. Чубова. — М., 1972.
- Fornasier J. Auf den Spuren Penthesileias // Damals. Das Magazin für Geschichte. — 2010. — 9. — S. 16—21.
- Haberland A. Die Hornputze. — Berlin, 1913. — S. 11—31.

Л. С. Клочко

УБРАНСТВО СКИФСКИХ АМАЗОНОК

Наши взгляды на одежду женщин-воинов могут базироваться на разных источниках, включающих памятники изобразительного искусства, письменные данные и археологические находки. Наиболее выразительные изображения амазонок можно найти на краснофигурной керамике из Аттики. Предметы, украшенные изображениями мифических амазонок, найдены в курганах Северного Причерноморья. Эти изображения упоминаются в записях Геродота о том, что одежда женщин-воинов была похожа на мужскую, подтверждением этого является реконструкция убранства амазонок на основе археологических материалов. Анализ целого ряда источников позволяет предположить, что компоненты одежды амазонок адаптированы к климатическим условиям того времени и походному образу жизни, комфортны для использования и отражают эстетические идеалы общества.

L. S. Klochko

SCYTHIAN AMAZONS' ATTIRE

Our views on the attire of women warriors, Amazons, can be based on a variety of sources, including monuments of creative art and writing, and archaeological finds. Particularly eloquent images of Amazons can be found on Attica red-figured pottery. Objects, decorated with illustrations to Amazons myths, were found in barrows of the Northern Pontic area. Those images, as well as Herodotus's record that women warriors' dress was similar to the men's comprise the grounds for reconstruction of Amazons' attire based on archaeological materials. Analysis of the whole host of sources allows an assumption that all components of the Amazon dress met the contemporary climatic conditions and suited the marching lifestyle, i. e., were comfortable to use and reflected aesthetic ideals of the society.